

Arleta Majewska
Muzeum w Stargardzie

Stargardia
Tom III, 2003

Krzyż pokutny i krzyż dziękczynny

Na Pomorzu, w granicach dawnego Księstwa Pomorskiego, zachowało się do dnia dzisiejszego tylko 21 z 33 znanych pomników pokutnych¹. Po wschodniej stronie Odry zostało tylko sześć. Największy w Polsce, a być może i na świecie, krzyż pokutny znajduje się w Stargardzie, a unikatowy kamień, ze względu na funkcję wotywną, znajduje się w Krępcowie, pow. stargardzki.

Krzyże pokutne stawiano w miejscu popełnionej zbrodni, były one częścią umowy ugodowej, tzw. „compositio”, pomiędzy mordercą a rodziną ofiary. Miały one na celu zapobieganie krwawej zemście, która mogła odnosić się do pomsty za popełnioną zbrodnię².

Stargardzki krzyż pokutny³ jest doskonałym przykładem warsztatu kamieniarskiego. Niestety wykonawca tego pomnika nie jest znany. Znajduje się on u zbiegu ulic Morskiej i Gdańskiej (szosy na Nowogard, Kłębino i Chociwel). Został postawiony w 1542 roku jako zadośćuczynienie za zabójstwo Hansa Billeke przez jego kuzyna Lorenza Madera.⁴ Wykuty został z jednej płyty wapienia gotlandzkiego. Ma kształt krzyża łacińskiego z lekko rozwidlającymi się ramionami. Jego całkowita wysokość to 3,77 m (w tym około 0,9 m wkopany jest w ziemię), rozpiętość ramion 1,45 m, a grubość 0,15 m. Po obu stronach płyty widoczne są trzy inskrypcje oraz płytki relief. Krzyż zwrócony jest lekko w stronę wschodnią. Właśnie na stronie głównej znajdują się dwie inskrypcje i przedstawienie Ukrzyżowanego Chrystusa. Krzyż na którym umieszczono Chrystusa ma kształt krzyża łacińskiego z lekko wystającą poza belkę poprzeczną belką pionową. Napisy umieszczono nad i pod krzyżem. Nad postacią Ukrzyżowanego widnieją litery – sygły: INRI, a pod jego stopami inskrypcja w języku dolnoniemieckim:

¹ W. Łysiak, *Zaklinanie śmierci*, Poznań 2000, s. 95.

² Więcej na ten temat tamże, s. 55 – 81.

³ Krzyż pokutny wraz z otoczeniem został wpisany do rejestru zabytków w 1993 roku pod numerem 1225. W ostatnich latach zaobserwowano negatywne zmiany w stanie obiektu. Muzeum w Stargardzie podejmowało kilkakrotnie akcje ratowania krzyża. Udało się to niedawno. Urząd Miejski w Stargardzie sfinansował część prac konserwatorskich. W 2003 roku pomnik został wywieziony do Pracowni Konserwatorskiej Muzeum Narodowego w Szczecinie. Prace konserwatorskie prowadzi pani mgr Lidia Cześniak. Planowane ich zakończenie przypada na grudzień 2004 r., po tym krzyż powróci na swoje dawne miejsce.

⁴ O krzyżu pisali m. in.: K. Kalita – Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Ossolineum 1983, s. 184, według tej autorki ofiarą miał być Lorentz Mader, a zabójcą Hans Billeke; M. Ober, *Stargard Szczeciński*, Warszawa 1988, s. 48; H. Krause, *Pommersche Mordkreuze*, „Das Defaka Magazin”, (Stettiner Ausgabe) Oktober 1936.

dem got genad
hans billeke
ano x v xl ii

Po drugiej stronie krzyża znajduje się trzecia inskrypcja także w języku dolnoniemieckim⁵, informująca o zabiciu Hansa Billeke przez jego krewniaka Lorentza Madera w roku 1542:

Ano x v x l ii
erschlage hans
billeke vo loretz
mader mith eine
schaneyser siner
moder syster so

Krzyż pokutny został ukazany na panoramie Stargardu z XVIII w., wg przerysu Roberta Meyera z 1891 r.⁶

Kilka ciekawych legend i opowieści dotyczących stargardzkiego krzyża pokutnego zebrał i opublikował Otto Knoop w „Stargarder Sagen”⁷. Opowieści ujawniają motyw zbrodni, którymi miały być nienawiść i zazdrość o majątek. Inną przyczyną zbrodni miała być miłość kuzynów do tej samej dziewczyny⁸. Oprócz motywu, w legendach zawarte jest narzędzie zbrodni, w tym przypadku miał to być żelazny pręt, a także kara za winy, czyli śmierć na szubienicy. O samym postawieniu krzyża jako zadośćuczynieniu za morderstwo nie ma mowy w tych opowieściach.

Nazwiska Mader i Billeke pojawiają się w źródłach historycznych. Otto Knoop w „Stargarder Sagen” powołuje się na dokument z roku 1409⁹, w którym w pobliskiej wsi Kluczewo wymieniony jest chłop o nazwisku Billik¹⁰. Ponadto powołuje się na pracę Carla Schmidta¹¹, gdzie w roku 1552 wymienione zostały Anna i Gertruda z domu Schönebeck wdowy po Spiegeli i Billeku. Uważał, że Gertruda mogłaby być bliską krewną, a nawet matką zamordowanego¹². Jeżeli chodzi o nazwisko Mader, to O. Knoop podaje, że musiała być jeszcze jedna siostra, która wyszła za mąż za jakiegoś Madera. Jednak to nazwisko wymienione jest dopiero w roku 1653.

⁵ Szerzej na temat inskrypcji w: K.M. Kowalski, *Stargardzki Krzyż pokutny upamiętniający zabójstwo Hansa Bielleke w 1542 roku*, [w:] *Eruditio et interpretatio*, pod red. Z. Chodyły, Poznań 1997, s. 46-47 oraz tenże, *Krzyż pokutny upamiętniający zabójstwo Hansa Bielleke w 1542 roku*, [w:] *Dawne inskrypcje pomorskie*, Gdańsk 2001, s. 160 - 169.

⁶ *Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy. Katalog wystawy*, Stargard 2000, poz. 20.

⁷ O. Knoop, *Stargarder Sagen. Überlieferungen und Geschichten*, Stargard in Pommern 1924, s. 32-36.

⁸ L. Hamann, *Das ist schöne Stargard!*, Stargard in Pommern 1917, s. 29-31.

⁹ O. Knoop, op. cit., s. 32-36; F. Böhmer, *Geschichte der Stadt Stargard i. Pomm.*, 1. Bd.: *Geschichte der Stadt im Mittelalter*, Stargard i. Pomm. 1903, s. 281.

¹⁰ O. Knoop, op.cit., s. 35.

¹¹ C. Schmidt, *Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard*, Th. I, Stargard 1878. s. 83.

¹² K. M. Kowalski wysuwa przypuszczenie, że wcale nie musiało być trzeciej siostry i że Anna, która była wdową po Spiegeli mogła być przedtem żoną zmarłego wcześniej Madera: K. M. Kowalski, *Stargardzki krzyż pokutny...*, 1997, s. 48.

Ponadto nazwisko Billeke występuje w protokołach wizytacji kościołów w Stargardzie z roku 1539. Na początku XVI wieku wymieniony jest Hans Billeke, mieszczanin i krawiec, który przeznaczył pewne sumy na kościół Mariacki. Z tego czasu znamy także inne osoby o tym nazwisku: Lorenza (Laffrentz) i Elisabet Billeke, Petera Billeke ze Stargardu oraz Marcusa Billeke z Kluczewa, który był bratem prawdopodobnie Hansa ze Stargardu¹³.

Innego rodzaju pomnikiem sztuki komemoratywnej jest kamień z Krępcewa. Postawiony został pod koniec XVI wieku przez Leopolda von Wedel (1544 – 1615), który w latach 1570 – 1580 odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej¹⁴. W podziękowaniu za szczęśliwy powrót do domu ufundował niniejszy kamień. Został on usytuowany dokładnie w takiej samej odległości od zamku jak Golgota od Bram Jerozolimy¹⁵. Postawiono go przy rozwidleniu dróg na Stargard i Strzebielewo w bardzo urokliwym do dzisiaj miejscu, wśród drzew. Pomnik ma formę prostokąta z zamykającym go $\frac{3}{4}$ koła. Wykonany został z jednego bloku wapienia gotlandzkiego. Jego wysokość 1,75 m, szerokość 0,52 m, grubość 0,18 m dołem i 0,14 m górą¹⁶. Znajdują się na nim płaski relief oraz inskrypcja w języku dolnoniemieckim o charakterze intencyjnym: *biddet got vor alle cristen selen*¹⁷.

Niestety nie wiadomo, kto był wykonawcą tego pomnika, z pewnością nie robił go ten sam rzemieślnik co stargardzki krzyż.

W okolicach Stargardu był jeszcze jeden krzyż pokutny, związany z zabójstwem chłopca More przez zakonnego stolarza z Kołbacza. Powstał on prawdopodobnie około I połowy XVI wieku¹⁸. Nie zachował się żaden opis tego pomnika, podobnie jak innego krzyża pokutnego, który znajdował się w Stargardzie w okolicach Bramy Wałowej. Postawiony został w 1514 r. jako zadośćuczynienie po zabójstwie Joachima Wopersnow przez tutejszych parobków. Był on sługą rycerza Eustachiusa von Flemminga¹⁹.

¹³ H. Heyden, *Protokolle der Pommerschen Kirchenvisitationen 1535 - 1539*, Köln-Graz 1961, s. 185, 215, 242, 258, 269, 270.

¹⁴ H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. VII: Der Kreis Pyritz, Stettin 1906, s. 67, Fig. 25; K. M. Kowalski podaje błędną datę - 1540 rok, patrz tenże, *Stargardzki krzyż pokutny...*, 1997, s. 51.

¹⁵ L. W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinterpommern*, II. Th., 1. Bd., Stettin 1784, s. 137.

¹⁶ Niestety wielu polskich badaczy (W. Łysiak, K. M. Kowalski) podaje za H. Lemcke błędną wysokość kamienia, która według niego wynosi 1,05 m.

¹⁷ *Das Bittkreuz bei Cremzow*, „Pommersche Heimats - Blätter, Jg. 2, 1909.

¹⁸ O. Knoop, op. cit., s. 38-39.

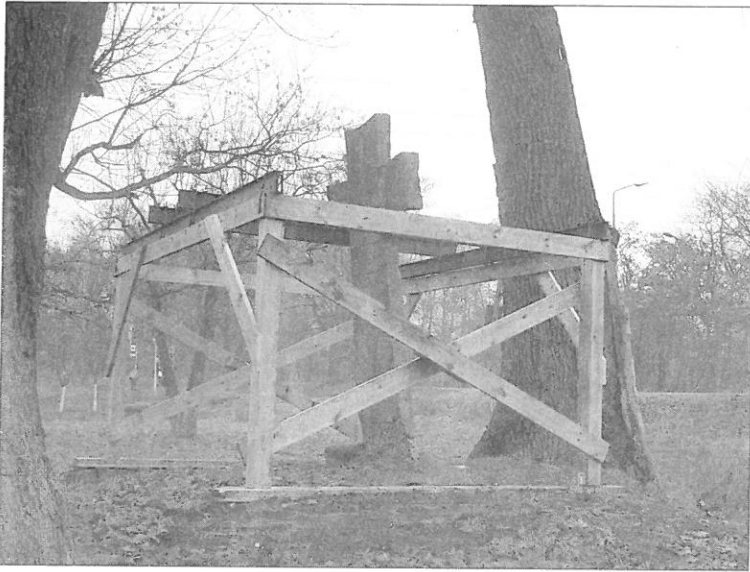
¹⁹ K. Lietz, *Von dein Sühnenkreuzen Pommerns*, „Heimat-Klänge. Neues Pommersches Tage-Blatt“, 1927, nr 117, s. 1.

Ilustr. 1. Krzyż pokutny w Stargardzie. Strona frontowa. Stan z przełomu XIX i XX w.
Fot. ze zbiorów Muzeum w Stargardzie

Ilustr. 2. Krzyż pokutny w Stargardzie. Odwrocie. Stan z przełomu XIX i XX wieku.
Fot. ze zbiorów Muzeum w Stargardzie

Ilustr. 3. Krzyż pokutny w Stargardzie. Stelaż zabezpieczający statykę obiektu podczas podnoszenia dźwigiem w trakcie prac konserwatorskich. Fot. A. Majewska – Muzeum w Stargardzie

Ilustr. 4. Kamień dzięczyny w Krępcowie, pow. stargardzki. Strona frontowa. Stan z początku XX w. Fot. ze zbiorów Muzeum w Stargardzie

Ilustr. 5. Kamień dziękczynny w Krępcowie, pow. stargardzki. Strona frontowa. Stan obecny.
Fot. M. Majewski – Muzeum w Stargardzie